
Η παρούσα ανασκόπηση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου «e-polis του μέλλοντος», το οποίο υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.), στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη Ερευνητικών Έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. (<http://www.elidek.gr>) για την ενίσχυση των Μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 2617)

Δημοκρατία

Η διαπιστωτική και κριτική σκοπιά

Βασικές αρχές

Μπορεί κανείς να διακρίνει δυο τεμνόμενους άξονες στη θεώρηση της δημοκρατίας. Οι πόλοι του πρώτου είναι εκείνοι της «αθροιστικής» (πλειοψηφικής) απέναντι στην ενταξιακή (μη-πλειοψηφική) και του δεύτερου εκείνοι της άμεσης απέναντι στην έμμεση δημοκρατία. Στην τομή τους σχηματίζονται οι μορφές της δημοκρατίας-εκκρεμούς, της συναινετικής, της δημοκρατίας των ψηφοφόρων και της συμμετοχικής. Η αγνόηση αυτών των διακρίσεων τείνει να ενισχύσει την αναγωγή της δημοκρατίας στην αρχή της πλειοψηφίας. (Hendriks 2010)

Σε αυτή την προβληματική η δημοκρατία αφορά κατ' ουσίαν αφενός τη λαϊκή επιρροή επί της κυβέρνησης και αφετέρου την ισότητα στην άσκηση αυτής της επιρροής. Κατά την κλασική διάκριση του Νταλ η δημοκρατία συνιστά αφενός ένα ιδανικό, αφετέρου δε μια βιώσιμη πρακτική. Για την υλοποίηση της βασικής αρχής της πολιτικής ισότητας μεταξύ των μελών της κοινότητας ενόψει αποφάσεων, οι κατά Νταλ απαιτούμενες συνθήκες είναι η ενεργός συμμετοχή, η ισότητα της ψήφου, η διαφωτισμένη κατανόηση, ο έλεγχος των διακυβεύσεων και η ένταξη όλων των ενηλίκων. Το βιώσιμο είναι επομένως μια δημοκρατία ως πολυαρχία με εκλεγμένους αξιωματούχους, ελεύθερες, συχνές και τίμιες εκλογές, εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης, ελευθερία έκφρασης και συνάθροισης, συμπεριληπτική πολιτεϊότητα και πολιτικά δικαιώματα. (Dahl 1989, 1998, 2000)

Αμερική

Αποτελεί σύνηθες σφάλμα να θεωρείται ενιαίο το πεδίο των θεωρητικών αναζητήσεων περί δημοκρατίας, καθώς ο πυρήνας που την ορίζει έχει άλλα χαρακτηριστικά στην Αμερική και άλλα στην Ευρώπη.

Στην αμερικανική εκδοχή το κρίσιμο είναι η ανυπαρξία κληρονομημένων ταξικών διακρίσεων που εξασφαλίζει ισότητα ευκαιριών. Η έννοια «δημοκρατικός» παραπέμπει σε έναν βαθμό κοινωνικής ισότητας και όχι σε μια μορφή πολιτεύματος. Ενώ σε όλα τα άλλα ασφαλώς δημοκρατικά κράτη το πολιτικό σύστημα στηρίζεται στην αρχή πως η κυριαρχία ενυπάρχει στο εθνικό κοινοβούλιο ή την εθνική συνέλευση και οι διαμάχες αφορούν την επιλογή και τις αρμοδιότητες των εκπροσώπων σε αυτά τα σώματα, στην Αμερική το πολιτικό σύστημα στηρίζεται στην αρχή πως η κυριαρχία ενυπάρχει στο λαό (εξού και η περίφημη αρχή του αμερικανικού συντάγματος «Εμείς ο λαός των Ηνωμένων Πολιτειών»). Κάθε νόμιμη εξουσία εκπορεύεται από τον λαό.

Η δημοκρατία ορίζεται στην Αμερική με τρεις τρόπους: έναν λαϊκιστικό που υπογραμμίζει ότι ο λαός κυβερνά, έναν πλουραλιστικό που υπογραμμίζει το συναγωνισμό μεταξύ κοινωνικών ομάδων και ομάδων συμφερόντων ή πίεσης και έναν θεσμικό που υπογραμμίζει ένα σύνολο θεσμών και διαδικασιών. Και οι τρεις αυτές θεμελιώδεις εκδοχές στηρίζονται στα κείμενα των ιδρυτών της αμερικανικής πολιτείας.

Σε σχέση με την πρώτη εκδοχή, χαρακτηριστικός είναι ο εγγενής σκεπτικισμός απέναντι στους πολιτικούς, που στηρίζει τις συχνές εκλογικές διαδικασίες. Η ανά διετία εκλογή στη Βουλή των Αντιπροσώπων είναι η συχνότερη εκλογή νομοθετικού σώματος στον κόσμο. Το σύστημα αναφέρεται κατά προτίμηση ως «ρεπουμπλικανικό» και ο προσδιορισμός του ως «δημοκρατικού» επιβλήθηκε αρκετά αργά, αποτυπώθηκε όμως στην ιστορική φράση του Λίνκολν: «κυβέρνηση του λαού, από τον λαό, για τον λαό».

Η δεύτερη εκδοχή, που στρέφεται προς τα δικαιώματα των μειονοτήτων και δυσχεραίνει τον σχηματισμό συνεκτικών πλειοψηφιών βρίσκει τη θεμελώσή της στην καχυποψία απέναντι στην αρχή της πλειοψηφίας, καχυποψία που αποτυπώνεται σε πολλές συζητήσεις στις ΗΠΑ. Στην ίδια λογική κινείται και σαφής

διάκριση νομοθετικού και εκτελεστικού έργου τόσο σε ομοσπονδιακό όσο και σε πολιτειακό επίπεδο. Το αποτέλεσμα, η προτίμηση για αδύναμη κυβέρνηση δεν συναντά αντίστοιχο σε άλλα δημοκρατικά κράτη. Από την άλλη η δημοκρατική της φυσιογνωμία εξασφαλίζεται επειδή η άσκηση πολιτικής αποτελεί πεδίο διαμάχης οργανωμένων ομάδων που εκπροσωπούν όλα τα σχετικά συμφέροντα και εξασφαλίζουν πως το αποτέλεσμα θα αποτελεί ένα σύνολο συμβιβασμών που έχουν ληφθεί υπόψη από τους εκπροσώπους συμφερόντων. Αυτό το χαρακτηριστικό, ενώ είναι αναγνωρισμένο από όλη τη θεωρία ως κεντρικό, δεν είναι πάντα αποδεκτό ως ταυτιζόμενο με τη δημοκρατία, ούτε από όλους τους υποστηρικτές της πλουραλιστικής εκδοχής. (Sartori 1987)

Ευρώπη

Θα πρέπει να σημειωθεί πως η ιδέα της εκπροσώπησης είναι λιγότερο ατομικιστική από την άμεση δημοκρατία όταν συνδέεται με ταξικά συμφέροντα, πράγμα που μας το θυμίζει και η ρητή στάση του Ρουσσώ, που αρνείται τη δυνατότητα εκπροσώπησης της ατομικής βούλησης. Από την άλλη, η γαλλική επαναστατική συνθήκη προτάσσει το έθνος. Δεν είναι πως ο λαός είναι κυρίαρχος και η άποψή του εκπροσωπείται στην εθνοσυνέλευση, το έθνος είναι ο κυρίαρχος και η εθνοσυνέλευση ενσαρκώνει τη θέληση του έθνους. Το σημερινό γαλλικό σύστημα είναι υβριδικό, με προεδρική εκτελεστική εξουσία που δεν ελέγχεται από το κοινοβούλιο – το οποίο δεν ενσαρκώνει πλέον κατ' αποκλειστικότητα τη θέληση του έθνους. (Birch 2007)

Στη Βρετανία μεγάλη επιρροή άσκησε ο ωφελιμισμός, ριζοσπαστικός μεν αλλά όχι επαναστατικός και κατάλληλο όχημα για τις διεκδικήσεις των μεσαίων τάξεων. Η δυναμική των μεταρρυθμίσεων θα ενίσχυε, σύμφωνα με τον Μιλλ, την εκπαιδευτική βελτίωση των μαζών λόγω ενδιαφέροντος και ευθύνης. Η μόρφωση των πολιτών ήταν επομένως ισχυρότερη αρχή από την εκπροσώπηση συμφερόντων. Η παιδευτική οπτική συνδέεται όμως και με το και σήμερα μείζον ζήτημα της διαμόρφωσης της γνώμης μέσω της διαβούλευσης. Η δημοκρατία ορίζει από αυτή τη σκοπιά ως θεμελιωμένη στη συζήτηση, αντιπαράθεση και τον συμβιβασμό μεταξύ αντικρουόμενων ιδεών που οδηγεί σε συναίνεση. (Bachrach 1969)

Πολιτικοί του εργατικού κόμματος ανέπτυξαν μια παράλληλη αντίληψη, εκείνη της εκλογικής εντολής: κάθε κόμμα καταθέτει στο εκλεκτορικό σώμα ένα λεπτομερές πρόγραμμα που θα ακολουθήσει αν κερδίσει τις εκλογές και σχηματίσει κυβέρνηση. Έτσι οι ηγέτες δεν εκλέγονταν μόνο αλλά λάμβαναν και εντολή, σχήμα κρίσιμο όταν τα κόμματα έχουν δημοκρατική εσωτερική οργάνωση, καθώς έτσι ο πολίτης παίζει συνεχόμενα ρόλο στη δημοκρατική διαδικασία και η πολιτική του κόμματος που αναδείχτηκε μπορεί να θεωρηθεί πως αντανάκλα τη θέληση της πλειοψηφίας.

Το βρετανικό σύστημα διατηρεί –παρά τη σαφή διάκριση μεταξύ νομοθετικών και εκτελεστικών οργάνων και τον ανταγωνισμό των κομμάτων– μια σχετικά υψηλή σύνδεση μεταξύ εκλογικής συμπεριφοράς και κυβερνητικής πολιτικής. Οι εκλογείς μπορούν να βασίσουν την επιλογή τους στις διακηρύξεις και τα σχέδια των κομμάτων, που από την πλευρά του νικητή θα εφαρμοστούν σε μεγάλο βαθμό – πράγμα που αποτελεί ισχυρό δημοκρατικό πλεονέκτημα έστω κι αν αυτοί που αποφασίζουν βάσει τέτοιων κριτηρίων αποτελούν μειοψηφία στους εκλογείς.

Κρίσιμη διαφορά μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής αποτελεί ο πλήρης αποκλεισμός των μελών της Βουλής και της Γερουσίας των ΗΠΑ από εκτελεστικές αρμοδιότητες. Η θέση των υπουργών στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες είναι απολύτως ασύμβατη με ότι αντιλαμβάνεται ως δημοκρατική οργάνωση η αμερικανική πολιτική θεωρία. (Birch 2007)

Έθνος και ομοσπονδιακότητα

Η ανάδειξη πολυεθνικών κρατών και ενώσεων προσθέτει έναν νέο παράγοντα στη θεώρηση της δημοκρατίας. Ο πολλαπλότητα πολιτισμών τίθεται έτσι ως χαρακτηριστικό που πρέπει να προστατευθεί μαζί με τα δικαιώματα και την ταυτότητα των μειονοτήτων, χωρίς να αμφισβητηθεί ο ενιαίος κρατικός χαρακτήρας και ο ενιαίος ορισμός της ιδιότητας του πολίτη.

Σε αυτό το νέο πλαίσιο (βλ. Ευρωπαϊκή Ένωση) άρχισαν συζητήσεις που αφορούσαν ξανά τη σχέση έθνους και κράτους, έθνους και δημοκρατίας ή την τοπική και υπερεθνική πολιτειότητα. Ιδιαίτερη στιγμή αποτέλεσε η εκ μέρους της φιλοσοφίας επαναφορά της έννοιας ενός «συνταγματικού πατριωτισμού» ως εναλλακτικής απέναντι στον φιλελεύθερο πατριωτισμό. Ο Χάμπερμας επαναφέρει στη συζήτηση αυτή την έννοια, διατηρώντας τη σύνδεσή της με αξιώσεις καθολικότητας και

ορθολογισμού αλλά βάζοντας στο επίκεντρο την ιδιαίτερη δική του δημοκρατική θεματική της δημόσιας σφαίρας και της ελεύθερης και ισότιμης επικοινωνίας. (Habermas 1986, 1996α, 1996β, 1997, 2003)

Η ιδιαιτερότητα αυτής της πρότασης έγκειται σε δυο εννοιολογικές συνέπειες. Αφενός δεν παραπέμπει σε μια υπέρβαση της εθνικής ταυτότητας, παρά σε μια πρόσθετη διάσταση της δημοκρατίας και ιδίως στην αντιπαράθεση προς τον εθνικισμό. Αφετέρου προϋποθέτει τις υφιστάμενες πολιτικές ενότητες και δεν εγείρει αξιώσεις ανάδειξης ταυτοτήτων, αυτοδιοίκησης και αναγνώρισης νέων διαφοροποιήσεων. (Kymlicka 2005)

Η ιδέα μιας έννοιας του έθνους πλήρως συμβατής με τις απαιτήσεις της δημοκρατίας προϋποθέτει τρία στάδια: (α) την άρση των αντιδημοκρατικών διακριτικών στοιχείων της εθνικότητας (όπως της φυλής), (β) την αποδόμηση της «κοινότητας αξιών» και (γ) την ριζοσπαστική πολιτικοποίηση της έννοιας του έθνους επί της ίδιας της πολιτισμικής του βάσης. Έτσι οδηγείται η συζήτηση σε έναν επανορισμό της έννοιας του έθνους ως πολιτικής κοινότητας, έναν επανορισμό που: (1) βασίζεται σε μια κοινή εθνική κουλτούρα απαλλαγμένη από αντιδημοκρατικές διατάσεις και ισχυρές «αξίες» και επομένως στρέφεται στην κρισιμότητα της ελεύθερα παραγόμενης πολιτικής βούλησης – άρα δεν θεμελιώνεται τόσο σε αντικειμενικές διαφορές (γλώσσα, ιστορία) όσο σε μια συνείδηση στην οποία ενυπάρχει και η θέληση μετασχηματισμού αυτών των διαφορών και επομένως το πολιτικό έθνος δεν συγκροτείται δημοψηφισματικά αλλά μέσω ενός συμμετοχικού, πλουραλιστικού, συνεχούς διαλόγου. (2) θέτει στο επίκεντρο την πολιτισμικά θεμελιωμένη πολιτική κοινότητα με έμφαση στον συγκροτητικό πλουραλισμό και επομένως φιλελεύθερη πολλαπλότητα αξιών, ιδεών και αγαθών, ιδεολογιών, πίστεων και εντέλει πολιτισμικών οριζόντων. (3) υπογραμμίζει την καταλυτική σημασία της απεριόριστης συμμετοχής στον εθνικό διάλογο ως προϋπόθεση της εξασφάλισης της δημοκρατικής αξίωσης για συσσωμάτωση συμφερόντων, αντιπροσώπευση, διαβούλευση και συμπερίληψη. (4) εντοπίζει ως κοινό κεντρικό άξονα ένα «αναστοχαστικό έθνος» ως κανονιστικό χώρο ένταξης, στον οποίο πολλαπλές μειονότητες και πλειονότητες συμμετέχουν και αντιπαρατίθενται σε δημόσιους διαλόγους και (5) παρέχει μια ισχυρή κανονιστική βάση για τη δημοκρατική θεσμοθέτηση πολυεθνικών κρατών.

Συνολικά μπορεί κανείς, από μια κονστρουκτιβιστική σκοπιά, να σημειώσει πως οι θεσμοί δεν «εκφράζουν» συμφέροντα, προτιμήσεις και ταυτότητες αλλά τα δημιουργούν. (Máiz 2011)

Μορφές της δημοκρατίας

Όλη η πρόσφατη βιβλιογραφία, με σαφή δυναμική υπέρ του ρεπουμπλικανισμού, αναδεικνύει τέσσερις θεμελιώδεις διαστάσεις: *την αντιπροσώπευση, τη συμμετοχή, τη διαβούλευση και την ένταξη/συμπερίληψη*. Έτσι διακρίνονται τέσσερις αντίστοιχες μορφές δημοκρατίας.

Η *αντιπροσωπευτική* στηρίζεται σε δυο αλληλένδετες συνθήκες. Πρώτον, ότι οι πολιτικές προτιμήσεις των πολιτών (ατόμων και ομάδων) ορίζονται a priori και επομένως η πολιτική συνιστά άθροιση ή συσσωμάτωση και όχι απλώς πρόσθεση προτιμήσεων. Δεύτερον, ότι αυτή η διαδικασία λαμβάνει χώρα μέσω εκλογών στις οποίες εκλέγονται εκπρόσωποι που έχουνε σχετική αυτονομία απέναντι στο εκλεκτορικό σώμα που διατηρεί (μόνο) τον τελικό έλεγχο των επιλεγμένων. Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ η (επιζητούμενη) μορφή του «κοινοβουλευτικά συνταγματικού κράτους», στο οποίο το σύνταγμα αποτελεί βάση αλλά και όριο. Αυτή η μορφή αναφέρεται στην αρχή ενός κράτους χωρίς κυρίαρχο, καθώς όλη η εξουσία υπάγεται σε ένα σύνταγμα από τη στιγμή που η συντακτική εξουσία, την οποία διαθέτει ο λαός (σε ορισμένες περιπτώσεις οι λαοί) έχει «μιλήσει».

Σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία ο λαός εκπροσωπείται μόνο από ένα όργανο, το κοινοβούλιο και επομένως μόνο οι βουλευτικές εκλογές παρέχουν συναίνεση. Δρα δε πάλι μόνο μέσω του κοινοβουλίου που ελέγχει το νομοθετικό έργο, αλλά περιορίζεται από το σύνταγμα. Ωστόσο, η μη επιλογή της άμεσης δημοκρατίας δεν οφείλεται με τη δυσκολία εφαρμογής της σε μεγάλες κοινωνίες. Οφείλεται στην υπεροχή της αντιπροσωπευτικής ως προς τη συγκρότηση μιας ισχυρής δομής λήψης αποφάσεων και μιας σφαίρας στάθμισης και άθροισης των προτιμήσεων και σύγκλησης των θελήσεων. (Manin, 1997, Dahl 2000).

Η *διαβουλευτική δημοκρατία* συνδυάζει την υπέρβαση της μονόπλευρης λογικής των πλειοψηφιών και του εκ των υστέρων ή και εκ των προτέρων ελέγχου των κυβερνώντων με τη διατήρηση μιας αμεσότητας ως προς τη συμμετοχή. Έτσι η αρχή της διαβούλευσης συνδέεται με την αξίωση να παρέχονται δημόσια αιτιολογήσεις

που δικαιολογούν τις αποφάσεις που είναι μεν δεσμευτικές αλλά μαχητές και ανοικτές στη διαφωνία. (Gutmann και Thompson, 2004). Συνδέεται όμως και με την απαραίτητη *ενδογενή* ανάδειξη συμφερόντων και ταυτοτήτων, που αναιρεί την αδιαμεσολάβητη λαϊκή βούληση. Το κρίσιμο επομένως δεν είναι η ανακάλυψη ή έκφραση πολιτικών προτιμήσεων και ταυτοτήτων αλλά η συλλογική τους παραγωγή μέσω δημόσιας διαβούλευσης.

Από εδώ προκύπτει ένα κανονιστικό πρότυπο, δομημένο σε πέντε θεμελιώδεις αρχές: (1) την επιστροφή της εξουσίας σε τοπικά και περιφερειακά σώματα, (2) την ενεργό και επεξεργασμένη συμμετοχή των πολιτών σε διάφορες σφαίρες λήψης αποφάσεων, (3) τη διαβούλευση ως διαδικασία που εξασφαλίζει πληροφορίες, επικοινωνία και δημόσιο διάλογο, (4) δεσμευτικές πολιτικές αποφάσεις μετά τη διαβούλευση και (5) σύνθετη ισότητα μεταξύ των πολιτών ως προϋπόθεση και θεμελιώδη στόχο της δημοκρατικής διαδικασίας. Οι αμφιβολίες που παραμένουν σχετικά με την επάρκεια του μοντέλου της διαβούλευσης σχετίζονται με τις εξουσιαστικές αντιστάσεις στην «ισχύ του επιχειρήματος» ή και τον αποκλεισμό από τον διάλογο, με το πώς συμβιβάζεται το «κοινό καλό με τη λήψη αποφάσεων και τη διασφάλιση των συμφερόντων των υπεξούσιων ομάδων, με τη σχέση διαβούλευσης και πολιτικής.

Η *συμπεριληπτική δημοκρατία* στηρίζεται σε τρεις αρχές: (1) την ενσωμάτωση στη δημοκρατική διαδικασία των πιο ευάλωτων πολιτών, ομάδων και κοινοτήτων, (2) μια αγωνιστική οπτική που υπολογίζει τις συγκρούσεις και (3) την αναγνώριση της κρισιμότητας του πλουραλισμού (τρόπων ζωής και πολιτισμών και όχι μόνο συμφερόντων και ιδεολογιών). Έτσι θεμελιώνεται ένας *ρεπουμπλικανισμός* που επικεντρώνεται σε τρία σημεία: (α) στις συνέπειες ανισοτήτων και εξουσιαστικών συγκρούσεων πάνω στη δημοκρατική λήψη αποφάσεων, (β) στην ανάγκη σύνδεσης του τοπικού με το κρατικό για την εξασφάλιση της συμμετοχής, του ελέγχου και της συνεργασίας και (γ) στη διαχείριση του πολιτισμικού πλουραλισμού και της εκπροσώπηση μειονοτικών ομάδων. (Máiz 2011)

Η διαβούλευση ως κριτική

Το ζήτημα που δεν έχει μέχρι στιγμής τεθεί επαρκώς σχετικά με τη διαβουλευτική δημοκρατία είναι εκείνο της ελευθερίας την οποία εξασφαλίζει. Συνήθως συζητάμε

για την ελευθερία ως δημόσια αυτονομία ή ως αρνητική, όχι όμως την ελεύθερη διαμόρφωση πολιτικής γνώμης, την «εσωτερική αυτονομία», που συνδέεται με τον ενδογενή σχηματισμό προτιμήσεων, καθώς και την ελευθερία ως καθεστώς. Σε αυτή τη βάση μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις συλλήψεις της δημοκρατίας: (1) τη δημοκρατία ως λαϊκή κυριαρχία, (2) τη δημοκρατία ως εγγύηση της αρνητικής - προπολιτικής- ελευθερίας, (3) τη δημοκρατία ως εγγύηση της προσωπικής αυτονομίας και (4) τη δημοκρατία ως στοιχείο της ελευθερίας στην πράξη: τη συμμετοχή στη δημοκρατική πολιτική ως μορφή ελευθερίας. Η παραγνωρισμένη διάσταση της ελευθερίας είναι η ελευθερία από ιδεολογική κυριαρχία.

Υπάρχουν δυο εκδοχές της διαβουλευτικής δημοκρατίας, η πρώτη στηρίζεται στην κατά Χάμπερμας κριτική θεωρία, ενώ η δεύτερη παραπέμπει στον πολιτικό φιλελευθερισμό του Ρωλς. Η διαφορά τους έγκειται ακριβώς στη σύλληψη της ελευθερίας. Η κριτική θεωρία εστιάζει στη σημασία της μαθησιακής διαδικασίας για την ελευθερία και στην έγνοια για τη χειραφέτηση από την ιδεολογική κυριαρχία, ενώ ο πολιτικός φιλελευθερισμός ανάγει την ελευθερία σε μια μετριοπαθή έγνοια για τον συμβιβασμό διαφορετικών αντιλήψεων. Έτσι ο Χάμπερμας επιμένει στη διατύπωση ενός καθολικού διαφέροντος στο οποίο μπορεί να στρέφεται η κριτική ως κριτήριο και θεωρεί εσφαλμένο τον περιορισμό στην ανεκτικότητα. Αξιώνει η φιλοσοφία να κρίνει τις πεποιθήσεις που εδραιώνονται βάσει ορθολογικών αρχών δικαιοσύνης. Και η κριτική αυτή στρέφεται στις διαδικασίες από τις οποίες προκύπτουν οι πεποιθήσεις και στις συνθήκες που τις διαμορφώνουν. Γιατί οι πεποιθήσεις, ακόμα κι όταν οι πολίτες τις θεωρούν δικές τους, δεν εγκαθίστανται αναστοχαστικά και ελεύθερα. Η προσέγγιση αυτή παραπέμπει σε μια συστηματική κριτική της ιδεολογίας που με τη σειρά της αναδεικνύει μια διάσταση ελευθερίας άγνωστη στη φιλελεύθερη θεωρία: την ελεύθερη διαμόρφωση πολιτικών απόψεων, με άλλα λόγια, την εσωτερική αυτονομία. Η ιδεολογία μπορεί να εμποδίσει τη χειραφέτηση με δυο τρόπους: να μας κάνει να μην πιστεύουμε πως τα πράγματα *θα έπρεπε* να είναι διαφορετικά και να μας κάνει να μη σκεφτόμαστε πως τα πράγματα *θα μπορούσαν* να είναι διαφορετικά. (Habermas, 1996α, 1996β, 1997)

Η προσέγγιση του Χάμπερμας μοιάζει να υποτιμά την ατομική ορθολογικότητα στο όνομα της διαδικαστικής. Αντίθετα, η διαβουλευτική συνθήκη απαιτεί ένα ιδιαίτερο

δημοκρατικό ήθος. Ο διάλογος προϋποθέτει θέληση να ακούσεις και να αξιολογήσεις τις γνώμες αντιπάλων, σεβασμό της οπτικής των μειονοτήτων, προώθηση επιχειρημάτων που στηρίζουν την δική σου άποψη με καλή πίστη και τόλμη να αλλάξεις γνώμη όταν βρεθείς αντιμέτωπος με νέα στοιχεία και ισχυρότερα επιχειρήματα. Αυτή η τόλμη, που συνηχεί στη ρήση του Καντ, είναι συστατική της δυνατότητας συμμετοχής στη δημοσιότητα. Παραπέμπει δε στην διαδικαστική αυτονομία, καθώς συνδέεται με τη δυνατότητα να αρνηθείς τους ισχυρισμούς των άλλων ζητώντας τους λόγους. Η διαδικαστική αυτονομία εξαρτάται όμως από κοινωνικο-οικονομικούς και κυρίως εκπαιδευτικούς όρους, από δομές εξουσίας.

Σε μια δημόσια διαβούλευση αποκτάμε γνώση (1) για τα διαφέροντα, τις ανάγκες και τις γνώμες των άλλων, (2) για τα δικά μας διαφέροντα, τις ανάγκες και τις γνώμες, (3) για το τι μπορεί να δικαιολογηθεί σε άλλους, (4) τι θέλουμε όλοι μαζί ως λαός και (5) για τις αιτιώδεις σχέσεις. Και, εφόσον η καλύτερη απόφαση λαμβάνεται με όσο πιο ευρεία έκφραση των διαφορετικών απόψεων, το κοινοβούλιο δεν είναι ο μοναδικός τρόπος διαβούλευσης. Η διαβούλευση δεν περιορίζεται στην ανταλλαγή επιχειρημάτων αλλά συμπεριλαμβάνει τη συγκέντρωση πληροφοριών και τη γνώση για το πώς φαίνεται ο κόσμος από προοπτικές διαφορετικές από τη δική μας. Ως προς αυτή την ανάγκη, τα άτυπα «κοινά», η άτυπη δημόσια σφαίρα, μπορεί να είναι πιο αποδοτικά. Αλλά, από την άλλη, ούτε στην κοινωνία των πολιτών δεν πρέπει να περιορίζεται η διαβούλευση, καθώς είναι κρίσιμος ο πόλος της λήψης αποφάσεων απέναντι από εκείνον της ελεύθερης συζήτησης.

Η διαβουλευτική δημοκρατία εξαρτάται από την ενθάρρυνση της ενεργούς συμμετοχής, για αυτό και συνιστά μια ριζοσπαστικά δημοκρατική επιλογή. Απαιτεί πραγματική διαβούλευση, απαιτεί να πειστούν οι συμμετέχοντες για το δικαιολογήσιμο των πολιτικών αποφάσεων σε δημόσιες διαδικασίες. Έτσι δεν αρκεί η ευκαιρία συμμετοχής, καθώς η αρχή της ελευθερίας περιέχει εδώ την άσκηση της, συμπεριλαμβάνει μια υποχρέωση συμμετοχής στη διαβούλευση. Αν είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε το σωστό, τότε είμαστε και υποχρεωμένοι να μάθουμε το σωστό. (Rostbøll 2008, Bohman 1996, 1997, Young 1996, 2001, Cavalier 2011, Barber 2011, Benhabib 1996, Cohen 1996β)

Μια πιο κριτική προσέγγιση βρίσκουμε σε θεωρητικούς σαν την Γιανγκ που, αντιπαραθέτοντας στην διαβουλευτική την επικοινωνιακή δημοκρατία, επισημαίνουν ότι η απαίτηση κριτικής επιχειρηματολογίας αποκλείει. Δεν αρκεί να βάλει κανείς στο περιθώριο την οικονομική και πολιτική εξουσία. Οι πολίτες μπορεί να μην είναι ίσοι ομιλητές και η διαβούλευση δεν είναι πολιτισμικά ουδέτερη και καθολική. Η κοινωνική εξουσία εισέρχεται και στην ομιλία, ενώ τα πρότυπα διαβούλευσης (στην επιστήμη, τα δικαστήρια, τη βουλή) είναι αστικά και δυνάμει ελιτίστικα. Αποκλείουν και θεσμικά και υφολογικά καθώς η διαβούλευση είναι ανταγωνισμός, στον οποίο κερδίζουν εκείνοι που κατέχουν καλύτερα τους κανόνες ενός τέτοιου παιχνιδιού. (Young 1996, 2002)

Ρεπουμπλικανισμός

Η πιο πρόσφατη και κριτικά προσανατολισμένη παράδοση πολιτικής φιλοσοφίας σχετικά με τη δημοκρατία δίνει έμφαση στη διάσταση που (πρέπει να) συνοδεύει την κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι δίπλα στην προστασία από την ιδιωτική κυριαρχία θέτει την προστασία από τη δημόσια κυριαρχία. Κι αυτό παραπέμπει σε ένα ευρύτατο φάσμα λαϊκών ελέγχων της (δια)κυβέρνησης. Κατά τη βιβλιογραφία, η προσέγγιση αυτή ορίζει μια διακριτή μορφή δημοκρατίας, στην οποία η κυβέρνηση εξαναγκάζεται να λειτουργεί με τους «όρους του λαού».

Τρεις βασικές αρχές χαρακτηρίζουν τον παραδοσιακό ρεπουμπλικανισμό. Σύμφωνα με την πρώτη, η θεμελιώδης έγνοια μιας δημοκρατικής πολιτείας πρέπει να είναι η ίση ελευθερία των πολιτών της, ο αποκλεισμός κάθε επιβλαβούς εξωτερικής δύναμης πάνω τους. Σύμφωνα με τη δεύτερη, η εξασφάλιση της ελευθερίας των πολιτών απαιτεί μεγάλου εύρους συνταγματικούς περιορισμούς, σχετικούς με τη διάκριση των εξουσιών και τη μη παρέμβαση στη δικαιοσύνη. Σύμφωνα με την Τρίτη, η διατήρηση της δημοκρατικής φυσιογνωμίας της πολιτείας εξαρτάται από τη δυνατότητα των πολιτών να παρακολουθούν και να αμφισβητούν τις δημόσιες πολιτικές και πρωτοβουλίες – η ελευθερία απαιτεί διαρκή επαγρύπνηση.

Με τέτοια στάση απέναντι στο τι συνιστά την ελευθερία των πολιτών είναι ασύμβατη με έναν ορισμό της ελευθερίας ως μη παρέμβασης (αντί για μη κυριαρχία), όπως ορίζεται σε δεξιές εκδοχές του φιλελευθερισμού που αρνούνται δυνάμει κάθε δημόσια ή ιδιωτική παρέμβαση ή σε αριστερές που αρνούνται

παρεμβάσεις ως προς ένα καθοριστικό στόχο της κυβέρνησης (την ευτυχία στους ωφελιμιστές ή την ισότητα σε εξισωτιστές σαν τον Ρωλς ή τον Ντουόρκιν). Ενώ ο ρεπουμπλικανισμός θεωρεί ως πιο κρίσιμο εχθρό της ελευθερίας την εξουσία που κάποιος μπορεί να ασκούν εις βάρος άλλων, η φιλελεύθερη σκοπιά δεν θεωρεί προβληματική την ύπαρξη ασυμμετριών στην διαπροσωπική κατανομή δύναμης.

Αντίθετος με αυτόν τον ρεπουμπλικανισμό αποδεικνύεται και ο κοινοτισμός που αποτελεί μια ηπειρωτική εκδοχή ρεπουμπλικανισμού (με αναφορά στον Ρουσώ). Αυτόν απορρίπτουν κριτικοί του φιλελευθερισμού σαν την Άρεντ και τον Σαντέλ ή τον Χάμπερμας. Η Ρουσωϊκή αρχή που αποδείχτηκε πολύ σημαντική και για τον σημερινό ρεπουμπλικανισμό είναι εκείνη της διαβουλευόμενης συνέλευσης, στην οποία καθένας μπορεί να μιλήσει και καθένας ψηφίζει επί ίσης βάσης, φτάνει να στοχεύει στο κοινό καλό. Η αρχή αυτή οδηγήθηκε σταδιακά στην ανάδειξη μιας ιδέας ελευθερίας που δεν σχετίζεται με την μη κυριαρχία αλλά με τη συμμετοχή.

Για τον ριζοσπαστικό ρεπουμπλικανισμό, αυτό που απαιτείται από ένα κράτος είναι να ασκεί πολιτική κάτω από ένα σύστημα ελέγχου, στο οποίο όλοι να έχουν ίση πρόσβαση. Έτσι, ενώ οι θεωρίες που ορίζουν την ελευθερία ως μη παρέμβαση δεν μπορούν να θεμελιώσουν καμιά έννοια νομιμότητας, ο ρεπουμπλικανισμός, που εκκινεί από την ελευθερία ως μη κυριαρχία, θεμελιώνει τη νομιμότητα στον λαϊκό έλεγχο του κράτους. Η επιχειρηματολογία εδώ θα ήταν ότι όταν ο λαός που κυβερνάται από το κράτος ελέγχει τις παρεμβάσεις της κυβέρνησης, τότε δεν υφίσταται κυριαρχία εκ μέρους των αρχόντων, αλλά ο λαός απολαμβάνει ελευθερία σε σχέση με το κράτος. Σε αυτή τη λογική δημοκρατικό είναι ένα σύστημα στο οποίο το κράτος νομιμοποιείται βάσει του ελέγχου που ισότιμα μοιράζονται οι πολίτες του και ασκούν επί της κυβέρνησης: μιας ισότιμα προσβάσιμης επιρροής, μιας επιρροής άνευ όρων και αποτελεσματικής.

Η εκπροσώπηση –που αποτελεί την αναγκαία εναλλακτική απέναντι στην άμεση συμμετοχή στις διαδικασίες ελέγχου (γενική συνέλευση)– έχει, ως έννοια, δυο αναφορές. Η μια είναι ενδεικτική, όπως ένας πίνακας σε σχέση με αυτό που εκθέτει. Η άλλη είναι αποκριτική, όπως ένας δικηγόρος σε σχέση με τον πελάτη του. Έτσι ένα σώμα λαϊκού ελέγχου θα πρέπει κατά την πρώτη εκδοχή να αποτελεί έναν μικρόκοσμο της κοινωνίας με ένα τυχαίο δείγμα του πληθυσμού, περιορισμένο σε έκταση ώστε να επιτρέπει διαβούλευση και περιορισμένο σε χρόνο ώστε τα μέλη

του να μην υποκύπτουν σε πιέσεις. Κατά τη δεύτερη, μια συνέλευση θα πρέπει να αποτελείται από μέλη εκλεγμένα από τον λαό για να διαβουλευτούν και να εφαρμόσουν νόμους στο όνομά του. Στην πρώτη η σχέση αντιπροσώπευσης είναι προφανής (τα μέλη της συνέλευσης έχουν επιλεγεί ως δείγμα), στη δεύτερη η σχέση είναι αιτιακή, καθώς οι εκπρόσωποι εξαρτώνται για την επανεκλογή τους από τις προτιμήσεις των εκλογέων τους.

Κι ενώ όλα τα αντιπροσωπευτικά σώματα τείνουν σε συνδυασμούς των δύο αυτών εκδοχών, ισχυρότερη και «δημοκρατικότερη» είναι η δεύτερη, καθώς (εκτός του ρεαλιστικού στοιχείου της δυνατότητας επανόδου στο σώμα των μελών του σε επόμενη περίοδο): (α) ένα σύστημα ανοικτών, ανταγωνιστικών και περιοδικών εκλογών απαιτεί ικανοποίηση και ενίσχυση ενός συνόλου βασικών ελευθεριών (λόγου, συνάθροισης, μετακίνησης), από τις οποίες εξαρτάται· (β) η αποκριτική εκδοχή είναι πιο αποτελεσματική ως προς την επιβολή κατευθύνσεων στην κυβέρνηση εκ μέρους του λαού· (γ) η ενδεικτική –αντίθετα από την αποκριτική– συνδέεται απαραίτητα με ένα φάσμα κυριαρχίας. Μια αποκριτική συνέλευση μπορεί να είναι είτε μια αντιπροσωπευτική συνέλευση είτε μια συνέλευση αντιπροσώπων –διαφορά εμφανή στα συστήματα Μεγάλης Βρετανίας και ΗΠΑ, καθώς στη δεύτερη η εκτελεστική εξουσία εκλέγεται σε διακριτή διαδικασία, οι κυβερνητικές αποφάσεις τίθενται σε διαπραγμάτευση μεταξύ της διοίκησης και εκπροσώπων των δύο σωμάτων για κάθε θέμα ξεχωριστά και οι πολιτικές αποφασίζονται μετά και όχι πριν τις εκλογές.

Κρίσιμη διάσταση του ρεπουμπλικανισμού είναι η διασφάλιση της ίσης ψήφου, της ίσης επιρροής της. Για αυτό υποστηρίζει τη συμπλήρωση του συστήματος συλλογικής δοκιμασίας με ένα σύστημα ατομικής αμφισβήτησης που επιτρέπει σε άτομα και ομάδες να θέσουν σε κρίση κάθε προβληματικό μέτρο που επιβάλλεται από την κυβέρνηση. Επίσης, για να διασφαλίσει τον ανεξάρτητο χαρακτήρα του συστήματος λαϊκής επιρροής, υποστηρίζει σχήματα διακυβέρνησης αποτελούμενα από διακριτά τμήματα που αλληλοελέγχονται και δεν επιτρέπουν την εγκαθίδρυση απολυταρχικού χαρακτήρα εξουσίας, ενώ τροφοδοτούν την δύναμη αμφισβήτησης του λαού που οργανώνεται σε ομάδες δημοσίου συμφέροντος. Και, τέλος, για να καταστήσει αποτελεσματική τη λαϊκή επιρροή ενάντια στα εκλογικά κίνητρα των πολιτικών, προωθεί τη συγκρότηση ανεξάρτητων (ενδεικτικά συγκροτημένων)

αρχών που μπορούν να αντισταθούν στα μερικά συμφέροντα ισχυρών ομάδων, φτάνει και οι ίδιες αυτές αρχές να ελέγχονται με ανάλογες δημοκρατικές διαδικασίες αμφισβήτησης. (Pettit 1999, 2005, 2007, 2012, Benhabib 1996)

Αντινομίες και όρια

Στην πρόσφατη συζήτηση, μια από τις πιο ισχυρές αντινομίες είναι εκείνη μεταξύ της αξίωσης για ισότητα και της αρχής της αναγνώρισης. Η κριτική στην ύπαρξη διακριτών μορφών δημοκρατικής πολιτεότητας, βάσει της συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα, εφιστά την προσοχή στον κίνδυνο υποτίμησης υφιστάμενων ανισοτήτων, αλλά και αντίστροφα στον κίνδυνο να μην θεματοποιηθούν πτυχές ανισότητας που δεν διακρίνονται.

Τρεις είναι οι πιο σημαντικές, θετικές, διαστάσεις της «πολιτικής της αναγνώρισης» για τη δημοκρατία: (α) η κατανόηση των πηγών της ανισότητας (έλλειψη ίσου καθεστώτος πολίτη βάσει πολιτικών και πολιτισμικών επιβαρύνσεων στηριγμένων στην ταυτότητα), (β) η συνειδητοποίηση της ανάγκης βελτίωσης των θεσμικών λύσεων υπέρ της δημοκρατίας (γ) η επαγρύπνηση σχετικά με υφιστάμενες προκαταλήψεις («ταπεινοφροσύνη»). Από την άλλη όμως πλευρά, ως προβληματική θα πρέπει να εκτιμάται μια δυνάμει γενίκευση «δικαιωμάτων στην αναγνώριση», όπως και η αντίληψη της πολιτισμικής έκφρασης ως πρωτογενούς ανάγκης, καθώς οι πολιτισμικές ταυτότητες είναι ρευστές και οι πολιτισμικές αξίες (που μπορεί και να επιβάλλονται) χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις και συγκρούσεις.

Η ισότητα μπορεί να προϋποθέτει *επίγνωση* και αντιμετώπιση της διαφοράς. Και ίση μεταχείριση δεν σημαίνει *ίδια* μεταχείριση. Στα ζητήματα του πολιτισμού *υπάρχει* πράγματι ζήτημα ίσης ιδιότητας του πολίτη, αλλά και ζήτημα δικαιώματος στην εθνοτική διαφορά, ζητήματα των οποίων η θεσμική θωράκιση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Ταυτοχρόνως μια υπερβολική έμφαση στην κατοχύρωση των διαφορών μπορεί να οδηγήσει σε αντιδημοκρατικές εντάσεις και διακρίσεις εντός της προστατευόμενης ομάδας. Η «πολιτική της αναγνώρισης» θα πρέπει εν τέλει να κρίνεται βάσει της θεμελιώδους πίστης της δημοκρατίας στην ισότητα μεταξύ ατόμων ως πολιτών. (Kymlicka 2005, Kiss 1999, Young 1996, 2001)

Η συζήτηση περί δημοκρατικών αξιών έχει από την πλευρά της αναδείξει κρίσιμα σημερινά προβλήματα που συνιστούν και όρια της δημοκρατίας και του εκδημοκρατισμού υπό τις κυρίαρχες συνθήκες. Επειδή οι ιδανικές ή εξιδανικευμένες συνθήκες των μικρών σε πληθυσμό κοινωνιών (Αθήνα, Γενεύη) δεν έχουν ισχύ, τα δημοκρατικά ιδανικά βρίσκονται, στην καλύτερη περίπτωση, σε «προσαρμοστική ένταση» με την πολιτική πραγματικότητα των αποκαλούμενων δημοκρατιών. Αυτή η πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις ομάδων και αγορών, επαγγελματίες πολιτικούς και αυτόνομες γραφειοκρατίες, υπερεθνικές δυνάμεις και θεσμούς, πανίσχυρα ΜΜΕ. Η κρίσιμη για τη δημοκρατία δύναμη των εκλογέων είναι ελάχιστη και η υλοποιημένη δημοκρατία εν τέλει πάντα απογοητεύει. (Shapiro και Hacker-Cordón 1999)

Αντινομίες χαρακτηρίζουν επίσης την αξίωση η δημοκρατία να είναι το πιο αποτελεσματικό σύστημα λόγω του ανταγωνιστικού υπόβαθρου της εκλογής των κυβερνητών, που, κατά τη θεωρία, εξασφαλίζει ότι (α) οι πολιτικές αποφάσεις θα είναι ορθολογικές, (β) οι κυβερνήσεις αντιπροσωπευτικές και (γ) η κατανομή του εισοδήματος στην κατεύθυνση της ισονομίας. Η πρώτη διάσταση μπορεί να θεωρηθεί εξαιρετικά αμφίβολη, καθώς η ύπαρξη και ισχύς διαφορετικών και αντικρουόμενων συμφερόντων αδρανοποιεί και εν τέλει αίρει την αξίωση «ορθότητας» μιας συλλογικής απόφασης. Ως προς τη δεύτερη, την αντιπροσωπευτικότητα, για να ισχύει ουσιαστικά θα πρέπει να πληρούνται τέσσερις όροι: (1) σε δημόσιες θέσεις να αναδεικνύονται μόνο όσοι έχουν δημόσιο πνεύμα, (2) οι πολίτες να εκλέγουν μόνο τέτοιους και (3) να εκδιώκουν όσους κοιτάνε το συμφέρον τους, ενώ (4) θα πρέπει να λειτουργούν διακριτές ελεγκτικές αρχές. Τίποτα από αυτά δεν ισχύει ουσιαστικά στις σημερινές υπαρκτές δημοκρατίες – χαρακτηριστική είναι η αναγωγή του δημοκρατικού ελέγχου σε μια αναδρομική παρέμβαση (επανεκλογή ή μη ανάλογα με την εκπλήρωση λαϊκών προσδοκιών) που δεν είναι δυνατόν να ισχύσει ούτε καν ως προς τη δυνατότητα κρίσης του τι εκπληρώθηκε και τι όχι. Ως προς την ισότητα, την τρίτη διάσταση, η πιο άμεση παρατήρηση είναι εμπειρική: στις δημοκρατικές χώρες επικρατεί εντυπωσιακή οικονομική ανισότητα. Και τα καθεστώτα αυτής της ανισότητας δεν κινδυνεύουν από λαϊκή εξέγερση, όπως θα θεωρούσε ο 19^{ος} αιώνας (και ο Μαρξ), επειδή η ατομική ιδιοκτησία περιορίζει τα αποτελέσματα που μπορούν να

προκύψουν από τη δημοκρατική διαδικασία και μάλιστα με ένα κράτος που εξαρτάται δομικά από το κεφάλαιο. (Przeworski 1999)

Στην πρόσφατη βιβλιογραφία ανήκει και η συζήτηση για τις αντιφάσεις μεταξύ κρατικών πολιτικών και κοινωνίας των πολιτών. Κοινωνία των πολιτών, κράτος και ιδιωτική οικονομία δεν είναι τρεις ανεξάρτητες σφαίρες, αλλά διακριτά είδη δραστηριότητας (κάποιοι θεσμοί μπορεί να περιλαμβάνουν και τα τρία) και το πρώτο είδος χαρακτηρίζεται από καθοριστικά στοιχεία αυτο-οργάνωσης (που εμπλέκουν ζητήματα ταυτότητας, συμμετοχής και δικτύωσης) και αυτού που αποτελεί, κατά Χάμπερμας, τη δημόσια σφαίρα. Πολλές όψεις διαδικασιών και θεσμών αυτο-οργάνωσης μπορεί να είναι ιεραρχικές και αυταρχικές, ενώ βέβαια πολλές από τις υπηρεσίες που προσφέρουν (αυτοδιαχειριζόμενα κέντρα και δομές αλληλεγγύης) ενισχύουν ουσιαστικά τη δημοκρατία. Από την άλλη πλευρά, η μεγαλύτερη ενεργοποίηση της δημόσιας σφαίρας ενισχύει τη δημοκρατία δίνοντας στήριξη σε διεργασίες έκφρασης αντιρρήσεων και κριτικής, ασκώντας πίεση για πολιτική αλλαγή και διαδίδοντας εναλλακτικές κοινωνικές πρακτικές. Το όριο σε αυτή την πλευρά είναι εκείνο της σύγκρουσης συμφερόντων. Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη και έντονη θεματοποίηση της «κοινωνίας των πολιτών» είναι η αμφισβήτηση των κρατικών θεσμών, η αμφισβήτηση του κράτους ως προς κρίσιμες για τη δημοκρατία διαστάσεις της κοινωνικής ζωής. Η κοινωνία των πολιτών έχει όμως όρια: η διάσπαση που τη χαρακτηρίζει αποδυναμώνει την κοινωνική αλληλεγγύη που είναι συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας, ενώ μικρή μόνο ισχύ μπορεί να επιδείξει ως προς ζητήματα δικαιοσύνης (αντίστασης στην καταπίεση) και αυτο-ανάπτυξης (σε αντίθεση με τον υπερ-προβεβλημένο αυτοπροσδιορισμό), για τα οποία το κράτος αποτελεί το απαραίτητο αντίβαρο της αγοράς. Οι δραστηριότητες μάλιστα φορέων της κοινωνίας των πολιτών μπορεί και να εντείνουν την ανισότητα – προκρίνοντας όσους έχουν πόρους και δραστηριοποιούνται– ιδίως ως ανισότητα ευκαιριών. (Young 1999)

Αγωνιστική και ριζοσπαστική δημοκρατία

Απέναντι στις αντινομίες και αντιφάσεις της δημοκρατίας, κριτικές θεωρήσεις, σαν κι εκείνη της Σαντάλ Μουφ, εστιάζουν στην πλάνη της πλήρους συναίνεσης. Τόσο η αθροιστική (άθροισμα δρώντων και συμφερόντων) όσο και η διαβουλευτική

σύλληψη της δημοκρατίας παραγνωρίζουν τις συλλογικές ταυτότητες και τη σύγκρουση που επιφέρουν. Το θέμα είναι, σύμφωνα με αυτή την κριτική, να μην παίρνει η σύγκρουση τη μορφή του ανταγωνισμού (εχθροί) αλλά του «αγωνισμού». Σε μια δημοκρατία που λειτουργεί ορθά η σύγκρουση πολιτικών θέσεων θα πρέπει να είναι το κεντρικό χαρακτηριστικό. Η υπερβολική έμφαση στη συναίνεση οδηγεί στην απάθεια· η διαφωνία χρειάζεται.

Ο «αγωνισμός» της Άρεντ αποκλείει τον ανταγωνισμό. Βλέπει σαν τον Χάμπερμας ένα δημόσιο χώρο στον οποίο μπορεί να επιτευχθεί συναίνεση. Και οι δυο δεν βλέπουν ότι η αξίωση συναίνεσης είναι αξίωση ηγεμονίας, κυριαρχίας. Η συνήθης θεμελίωση συνδέεται με τον πλουραλισμό ως αξία. Υπάρχει όμως πλουραλισμός χωρίς ανταγωνισμό; Γίνεται πολιτική χωρίς απόφαση, χωρίς να τεθούν όρια, ένα πεδίο συμπερίληψης και ταυτοχρόνως αποκλεισμού; Στην πλουραλιστική άποψη ο λαός είναι «πολλαπλός», στη ριζοσπαστική είναι «διηρημένος».

Η ριζοσπαστική δημοκρατία συνδέεται με την αναγνώριση της σημασίας του ιδιαίτερου, της ύπαρξης διαφορετικών μορφών ορθολογικότητας, της παράδοσης. Αναζητά μια ηγεμονία δημοκρατικών αξιών και επομένως πολλαπλασιασμό των δημοκρατικών πρακτικών, θεσμοποίησή τους σε πιο πολλές, ποικίλες σχέσεις ώστε να σχηματιστούν πλήθη θέσεων υποκειμένου μέσω μιας δημοκρατικής μήτρας. Στη ριζοσπαστική δημοκρατία η έννοια του πολίτη δεν είναι πλέον απλώς νομικό καθεστώς, είναι μορφή ταύτισης – δεν είναι ούτε μια τυχαία ιδιότητα ανάμεσα σε άλλες (φιλελευθερισμός), ούτε κυρίαρχη (ρεπουμπλικανισμός). Και κυρίως: η ριζοσπαστική δημοκρατία αμφισβητεί κάθε σχέση κυριαρχίας στο όνομα της αρχής της ισότητας και της ελευθερίας για όλους. Έτσι αυτή η προσέγγιση θέτει στο επίκεντρο της κριτικής της τις σχέσεις εξουσίας που στον λόγο των υποστηρικτών του πλουραλισμού εξαφανίζονται.

Απέναντι στην υπεράσπιση της δημοκρατίας ως της βέλτιστης μεθόδου λήψης συλλογικών αποφάσεων καταγράφονται τέσσερις κυρίως εξελίξεις: η ριζική διεύρυνση της κλίμακας της σημερινής ζωής, η γραφειοκρατικοποίηση του κράτους, ο όλο και πιο τεχνικός χαρακτήρας των απαραίτητων αποφάσεων, η τάση για μαζικοποίηση της κοινωνίας. Και στις αποτυχίες της δημοκρατίας εγγράφονται (ως μη εκπληρωμένες υποσχέσεις) η επιβίωση αόρατων εξουσιών και ολιγαρχιών, ο αφανισμός του ατόμου ως πρωταγωνιστή, η ενίσχυση μερικών συμφερόντων, η

εξασθένιση της συμμετοχής και η αποτυχία συγκρότησης εκπαιδευμένων πολιτών. Πρόκειται για αποτυχίες σύστοιχες με τη δημοκρατία – με εξαίρεση την πρώτη, οι άλλες αποτελούν συνέπειες της (δυσκολίας εφαρμογής της) δημοκρατίας: εφόσον οι κοινωνίες μας είναι πλουραλιστικές, ένας ορισμένος βαθμός διαφωνίας είναι δεδομένος. Η συναίνεση πρέπει να αναφέρεται στους κανόνες. Και εφόσον η άμεση δημοκρατία δεν μπορεί να θεωρηθεί ρεαλιστική προοπτική σε σύγχρονους όρους, εκείνο που αξίζει να επιδιωχθεί είναι η επέκταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και σε άλλες περιοχές της κοινωνικής ζωής. Αυτό αναλογεί σε ένα κεντρικό ζητούμενο, τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. (Mouffe, 2005, 2013)

Η συνολική «αγωνιστική» προσέγγιση (William Connolly, Bonnie Honig, Chantal Mouffe, James Tully) συμφωνεί με τους Σκίներ, Πέτιτ, Βίρολι πως η αρνητική ελευθερία είναι ανεπαρκής και πως χρειάζεται κυρίως ο αγώνας ενάντια στην εξάρτηση, την κυριαρχία και την αυθαιρεσία της εξουσίας. Διακρίνεται από την ριζοσπαστική δημοκρατία των Μπαντιού, Λακλάου, Ρανσιέρ και Ζίζεκ ως προς την ανάδυση της (κεντρικής σε αυτή τη συζήτηση ήδη από την εποχή της Άρεντ) «συντακτικής δύναμης»: διατηρεί μια αντι-ουσιοκρατική στάση στην οποία προστίθεται και μια άρνηση της εμφατικής «θεμελίωσης». Έτσι η συντακτική δύναμη είναι σε αυτή την εκδοχή «αυξητική» και όχι «επαναστατική».

Η αγωνιστική πλευρά της δημοκρατίας έχει τρία συστατικά: (α) την έμφαση στον συγκροτητικό πλουραλισμό, (β) την τραγική εικόνα του κόσμου και (γ) την αντίληψη πως ορισμένες μορφές αμφισβήτησης μπορεί να είναι πολιτικά ωφέλιμες. Το τρίτο και πιο χαρακτηριστικό συστατικό συνδέεται με μια έννοια αγωνιστικότητας ως αξίας, ως αγαθού. Ο αγωνισμός (προερχόμενος εν πολλοίς από την αρχαία χρήση του όρου ως συγγενούς του συναγωνισμού, του ευ αγωνίζεσθαι) είναι μια εποικοδομητική έννοια αμφισβήτησης, αφού και η σύγκρουση αποτελεί μια θετική αξία – κατά τη Μουφ σε αντίθεση με τον ανταγωνισμό. (Wenman 2013, Honig 1996, 2009, Tully 2008)

Κοινωνική δημοκρατία

Οι θεωρίες της κοινωνικής δημοκρατίας ξεκινούν από τη διαπίστωση μιας αντίφασης μεταξύ ελευθεριάζουσας και κοινωνικής όψης της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η πρώτη περιορίζει τις παρεμβάσεις της στην πολιτική οργάνωση και

αφήνει τα άλλα, ιδίως την περιουσία, στη δράση των πολιτών, ενώ η δεύτερη απαιτεί ως προϋπόθεση των δικαιωμάτων ένα «υλικά δικαιοκρατικό συνολικό κοινωνικό σύνταγμα». Η κοινωνική δημοκρατία αντιλαμβάνεται την ιδιοκτησία ως τριπλή σχέση, μεταξύ κατόχου και πράγματος, μεταξύ κατόχου και μη κατόχου και μεταξύ κατόχου και κοινωνικού συνόλου. Η ιδιοκτησία θίγει επομένως, από ένα ορισμένο επίπεδο ανισότητας και πέρα, την αξιοπρέπεια και την ατομική αυτονομία, ενώ δυνάμει αναιρεί τη δυνατότητα άσκησης δικαιωμάτων, οδηγώντας σε αποκλεισμούς.

Η δημοκρατία χαρακτηρίζεται, στην κοινωνική της εκδοχή, από τέσσερα στοιχεία: τη δημοκρατικότητα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, τη δημοκρατικότητα των αποτελεσμάτων αυτής της διαδικασίας, τη συνολική οργάνωση της κοινωνίας βάσει αναγνωρισμένων κανόνων δικαιοσύνης και την πολιτική κουλτούρα ενός προσανατολισμένου προς τη δικαιοσύνη κοινωνικού συμβιβασμού συμφερόντων. Σε εμπειρικό επίπεδο θεωρεί πως πολίτης δεν είναι κανείς απλώς λόγω μιας τυπικής ένταξης, αλλά υπό τον όρο εκπλήρωσης των προϋποθέσεων ακριβοδίκαιης δικαιοσύνης. Διαφορετικά η δημοκρατία είναι «ελαττωματική».

Στα έξι πιο ισχυρά υποδείγματα κοινωνικού εκδημοκρατισμού προτείνεται (α) συμμετοχική δημοκρατία σε όλα τα πεδία – και στην οικονομία, (β) αμεσοδημοκρατικές λειτουργίες – μέσω συνεταιρισμών, (γ) ρεπουμπλικανική πολιτικοποίηση στα υπο-συστήματα και αντιστοίχως στα υποκείμενα καθώς και ανάδειξη θεμάτων στη δημοσιότητα, (δ) εσωτερική δημοσιότητα εντός των υποσυστημάτων – κατά Λούμαν, (ε) εκδημοκρατισμός με εξωτερική επέμβαση – επικοινωνιακά θεμελιωμένη πολιτική παρέμβαση στα υποσυστήματα, μέσω του δικαίου, (στ) μερικός εκδημοκρατισμός όπου η υπευθυνότητα των ειδικών δεν αρκεί – λόγω αξιών και συμφερόντων.

Η κοινωνική δημοκρατία απαιτεί δημοσιότητα ως συμμετοχή και ως διαμόρφωση των πολιτικών σχέσεων και δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να αποφασίσει και να δράσει αυτόνομα. Σε διάκριση από την κλασική φιλελεύθερη θεωρία, που αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως θεσμικό σύστημα συνδεδεμένο με μια διαδικασία εξέτασης και απόφασης και νομιμοποιημένο βάσει μιας υπόσχεσης αποδοτικότητας, η κοινωνική δημοκρατία απαιτεί, πέραν της δημόσιας αγοράς πληροφορίας, «μια σε επαρκή βαθμό διαβουλευτική και συμπεριεκτική

δημοσιότητα» ως δομή που δίνει ευκαιρίες επιχειρηματολογίας και ισότιμης συζήτησης παραστάσεων δικαιοσύνης. (Meyer 2005, Dahl 1998, Willke και Willke 2012, Hirst 1994)

Η ριζοσπαστική σκοπιά

Η καθολική αναφορά της δημοκρατίας

Η δημοκρατία αναφέρεται, μέσω κοινωνικά επιβεβλημένης γενίκευσης της έννοιάς της, στον νεωτερικό τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου. Αναφέρεται βεβαίως ταυτοχρόνως στον τρόπο άρθρωσης της πολιτικής με την οικονομία και την ιδεολογία στον σύγχρονο κόσμο.

Κανένας λόγος, καμιά πρακτική δεν μπορεί να θεμελιωθεί εκτός του πλαισίου που ορίζει η δημοκρατία. Ακόμα και η κριτική της δημοκρατίας ασκείται στο όνομά της (Badieu 2013, Dunn 2014).

Η αποδόμηση της δημοκρατίας

Η κριτική που καταγράφεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με την αποδόμηση της δημοκρατίας, που εμφανίζεται ως «μεταδημοκρατία» (Crouch 2006) στο πλαίσιο κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, στηρίζεται σε μια σειρά από φαινόμενα. Τέτοια είναι: η ριζικά ενισχυμένη οικονομική εξουσία και οι παρεμβάσεις της στην πέραν της σφαίρας της παραγωγής κοινωνική οργάνωση· η πλήρης εμπορευματοποίηση των μέσων επικοινωνίας και της πολιτιστικής πρακτικής· η συρρίκνωση και «επικοινωνιακή» αναδιοργάνωση των διαδικασιών πολιτικής εκπροσώπησης· η ιδεολογικά καθοριστική επικράτηση αυτού που ονομάστηκε «νεοφιλελεύθερη λογική»· η διεργασία που επιβλήθηκε ως «δημοκρατία της αγοράς» και υλοποιήθηκε σε μια πορεία σταθερής επέκτασης της εκτελεστικής και εν μέρει της δικαστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής· η αποσταθεροποίηση της κρατικής κυριαρχίας τόσο στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού όσο και στις διεθνείς εξαρτήσεις του· η δυναμική διάρρηξης όσων υπαγορεύει αλλά και υπόσχεται το κοινωνικό συμβόλαιο σχετικά με την

εξασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας με διαρκή ενίσχυση των μέτρων ασφάλειας, επιτήρησης και αυταρχικής καταστολής· η δημιουργία νησίδων κατ' ουσίαν απροσπέλαστων στον δημοκρατικό έλεγχο, απομακρυσμένων από τη δημοσιότητα και δυσδιάκριτων για το ίδιο το κοινοβούλιο.

Ως κρισιμότερος όρος της αποδόμησης της δημοκρατίας καταγράφεται η κατάλυση των προϋποθέσεων ύπαρξης αυθεντικής δημόσιας σφαίρας: μη ελέγξιμος πολιτικός και ιδίως οικονομικός λόγος, κατευθυνόμενη ενημέρωση, περιορισμός των δυνατοτήτων κοινοβουλευτικού ελέγχου.

Η αμφισβήτηση της δημοκρατίας

Σύμφωνα με την πιο ριζοσπαστικά κριτική βιβλιογραφία (Agamben 2005, 2013, Badiou 2013, Brown 2013, Κουζέλης 2014, Nancy 2013, 2017, Rancière 2002, 2010, 2013), ένας νέος παλινρθωτικός λόγος εμφανίζεται με τη μορφή συμβιβασμών με αριστοκρατικά πρότυπα – κυριαρχία των τεχνοκρατικά ειδικών στην οικονομία· αναζήτηση χαρισματικών ηγετών, περιορισμός των δυνατοτήτων και ευθυνών της βουλής και τάσεις βοναπαρτισμού της εκτελεστικής εξουσίας στην πολιτική (Azzarà 2019).

Ταυτόχρονα διαπιστώνεται πως όσο πιο καθαρά εμφανίζεται στο προσκήνιο το κεφάλαιο ως η πρωτεύουσα και αδιαμφισβήτητη ρυθμιστική δύναμη της κοινωνικής και πολιτικής ζωής τόσο πιο έντονα μπορεί να διατυπωθεί η αμφισβήτηση της δημοκρατικής ουσίας της υπαρκτής δημοκρατίας ή και η αμφισβήτηση της αστικής δημοκρατίας ως επαρκούς κελύφους ισότητας και λαϊκής κυριαρχίας (Piketty 2020).

Η αποσταθεροποίηση αστικο-δημοκρατικών νόμων και θεσμών εντός της κρίσης ενισχύει όμως και εκείνες τις δυνάμεις που αξιοποιούν την αμφισβήτηση της δημοκρατίας εξουδετερώνοντας το κριτικό της πρόταγμα, αποσιωπώντας δηλαδή το ζήτημα της ιδιοκτησίας.

Εκείνο που τις τελευταίες δεκαετίες εμφανίζεται όλο και πυκνότερα και καταγγέλλεται όλο και πιο έντονα είναι η επίθεση των μηχανισμών κατά των πολιτών, του κράτους κατά του δήμου, της πολιτικής κατά της κοινωνίας. Κατά κανόνα η ιδεολογική δικαιολόγηση τέτοιων επιθέσεων στηρίζεται στην κατανόηση της λαϊκής θέλησης ως πηγής και προϊόντος «λαϊκισμού» (Aslanidis 2016, Bray 2015,

Gagnon 2018, Hart 2019, Michelsen και Walter 2014, Mouffe 2018). Εκείνο που φαίνεται να υποδαυλίζει την επιθετικότητα είναι το «σκάνδαλο» της ισότητας (ισότητα της ψήφου, ισότητα της γνώμης, ισότητα δικαιωμάτων, ισότητα ακόμα και στην κατανάλωση) – το εγγεγραμμένο στη δημοκρατία «σκάνδαλο» της δυνάμει αμφισβήτησης της ιδιοκτησίας.

Δημοκρατία και καπιταλισμός

Η δημοκρατία είναι ο τρόπος πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της αστικής κοινωνίας, το πολίτευμα που της αντιστοιχεί. Οι καπιταλιστικές σχέσεις προϋποθέτουν το είδος της ισότητας, ελευθερίας και δίκαιης ανταλλαγής που εγγυώνται οι δημοκρατικοί θεσμοί. Εναποθέτουν δε σε αυτούς τόσο τη νομιμοποίηση των σχέσεων εξουσίας και της διευρυνόμενης εκμετάλλευσης, όσο και τη διαχείριση των αντιφάσεων και συγκρούσεων που προκύπτουν από τις άνισες και ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων αλλά και μεταξύ των εκπροσωπήσεων διαφορετικών μορφών κεφαλαίου.

Ταυτοχρόνως, όπως σημειώνει η νεομαρξιστική βιβλιογραφία (Dörre 2021, Eribon 2020), η εγγενής αντίφαση μεταξύ τυπικής ισότητας και ουσιαστικής ιδιοκτησιακής ανισότητας καθιστά την αστική δημοκρατία ασταθή. Η εκάστοτε φυσιογνωμία της διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα του υφιστάμενου συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων, αλλά και των ευρύτερων κοινωνικών και πρωτίστως οικονομικών σχέσεων. Δεν υπάρχει κάποιο προδιαγεγραμμένο ελάχιστο δημοκρατίας, απαραίτητο για τη λειτουργικότητα των καπιταλιστικών διαδικασιών, ούτε κάποια σταθερή ουσία της δημοκρατίας βάσει της οποίας να μετράται η πληρότητα της πραγματωμένης.

Η δημοκρατία σε κρίση

Η εκάστοτε διαμόρφωση των λειτουργιών του πολιτεύματος έχει συνέπειες ως προς την εξασφάλιση των όρων αναπαραγωγής. Ούτε η νομιμοποίηση ούτε η διαχείριση των συγκρουόμενων συμφερόντων μπορούν να εξασφαλιστούν αποτελεσματικά όταν οι διαδικασίες, οι θεσμοί και ο μηχανισμός αντιπροσώπευσης που συγκροτούν το δημοκρατικό πολίτευμα λειτουργούν μόνο στο ελάχιστο, όπως σήμερα στην Ελλάδα.

Υπ' αυτή την έννοια η δημοκρατία βρίσκεται σε κρίση. Και βρίσκεται σε κρίση τόσο από την άποψη της αποτελεσματικότητάς της ως του αστικού πολιτεύματος, όσο και από την άποψη της αποδοχής της. Αναποτελεσματικότητα και αμφισβήτηση τροφοδοτούν η μία την άλλη.

Η σπειροειδής κίνηση που βλέπουμε να διαγράφεται στην πολιτική και κοινωνική καθημερινότητα οδηγεί από την επίθεση κατά των δημοκρατικών θεσμών στην όξυνση της κρίσης νομιμότητας και των κοινωνικών συγκρούσεων και από εκεί πάλι στην ενίσχυση των αντιδημοκρατικών ρυθμίσεων ως απάντηση στην εντεινόμενη αμφισβήτηση.

Το πολιτικό εργαλείο άσκησης αυτής της στρατηγικής είναι η ίδια η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Συρρικνωμένη μεν ως χώρος άσκησης δικαιωμάτων αλλά πλήρως λειτουργική ως μηχανισμός διακυβέρνησης. Όμως αυτή η πλήρως εργαλειακή χρήση της δημοκρατίας υποσκάπτει εν τέλει την ίδια την υπόστασή της. Γιατί η υποκατάσταση του ανταγωνισμού (μεταξύ παραγωγών, μεταξύ κεφαλαίων και μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου) με εκτελεστικές παρεμβάσεις, οξύνει τις αντιφάσεις και αποσταθεροποιεί ακόμα περισσότερο τους θεσμούς που εγγυώνται την αποτύπωση των συνεπειών του, αποσταθεροποιεί τη δημοκρατία.

Με ορατή την αναποτελεσματικότητα του πολιτεύματος να συγκεράσει αντικρουόμενα συμφέροντα και να αποσπάσει στοιχειωδώς συναίνεση, τόσο οι αστικές όσο και οι δυνάμεις της εργασίας θέτουν ζήτημα δημοκρατίας. Οι πρώτες το κάνουν επιθετικά, αίροντάς την, οι δεύτερες επαναφέρουν, αναγνωρίζοντάς το πλέον ως και πάλι άμεσο, το αίτημα άρσης της θεμελιώδους αντίφασης μεταξύ ουσιαστικής ισότητας και ιδιοκτησίας. Ότι η δημοκρατία εμφανίζεται ως γυμνό προκάλυμμα και ως απλό μεν αλλά αποτελεσματικό εργαλείο εκμετάλλευσης διαμορφώνει συνθήκες άκρως ανησυχητικές.

Βιβλιογραφία

- Adorno Theodor W. κ.ά. (1950), *The Authoritarian Personality*, Νέα Υόρκη: Norton,
- Adorno Theodor W. (1969), «Kritik», *Die Zeit* 26
- Adorno Theodor W. (1975α), «The Psychological Technique of Martin Luther Thomas' Radio Addresses», *Soziologische Schriften II. Erste Hälfte, Gesammelte Schriften* 9.1, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Adorno Theodor W. (1975β), «The stars down to earth», *Soziologische Schriften II. Zweite Hälfte, Gesammelte Schriften* 9.2, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Agamben Giorgio (1998), *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Στάνφορντ: Stanford University Press
- Agamben Giorgio (2005), *State of Exception*, Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press
- Agamben Giorgio κ.ά. (2013), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*, Αθήνα: Πατάκης
- Alford Robert R., και Friedland Roger (1985), *Powers of Theory: Capitalism, the State, and Democracy*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Amadae Sonja M. (2011), «James M. Buchanan, John Rawls, and democratic governance», στο Cavalier, Robert (επιμ.), *Approaching deliberative democracy: Theory and practice*, Πίτσμπουργκ: Carnegie Mellon University Press
- Aslanidis Paris (2016), «Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective», *Political Studies* 64
- Athnasiou Athena και Butler Judith (2013), *Dispossession: The Performative in the Political*, Καίμπριτζ: Polity Press
- Azzarà Stefano (2019), «Italien: Populistische Revolte und postmoderne bonapartistische Demokratie», *Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung* 117
- Bachrach Peter (1969) *The Theory of Democratic Elitism*, Λονδίνο: University of London Press
- Bachrach Peter και Botwinick Aryeh (1992), *Power and empowerment: A radical theory of participatory democracy*, Φιλαδέλφεια: Temple University Press

- Badiou Alain (2013), «Το δημοκρατικό έμβλημα», στο Agamben Giorgio κ.ά. (2013), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*, Αθήνα: Πατάκης
- Barber Benjamin (2011), «From citizen to consumer and back again: Deliberative democracy and the challenge of interdependence”, στο Cavalier, Robert (επιμ.), *Approaching deliberative democracy: Theory and practice*, Πίτσμπουργκ: Carnegie Mellon University Press
- Benhabib Seyla (1996), «Towards a deliberative model of legitimacy», στο: Benhabib, Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Birch Anthony H. (2007), *The concepts and theories of modern democracy*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη: Routledge
- Bobbio Norberto (1993), *Το μέλλον της δημοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Bohman James (1996), *Public Deliberation*, Κέμπριτζ (Μασ) / Λονδίνο: MIT Press
- Bohman James (1997), «Deliberative democracy and effective social freedom: Capabilities, resources and opportunities», στο Bohman, James και Rehg, William (επιμ.), *Deliberative Democracy*, Κέμπριτζ (Μασ) / Λονδίνο: MIT Press
- Bowles Samuel και Gintis Herbert (1986), *Democracy and capitalism: Property, community and the contradictions of social thought*, Νέα Υόρκη: Basic Books
- Bray Michael (2015), «Rearticulating Contemporary Populism. Class, State, and Neoliberal Society», *Historical Materialism* 23.3
- Brown Wendy (2013), «Τώρα είμαστε όλοι δημοκράτες», στο Agamben Giorgio κ.ά. (2013), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*, Αθήνα: Πατάκης
- Brunkhorst Hauke, (2012) «Paradoxien der Verrechtlichung in der kapitalistischen Demokratie», *Studia Philosophica* 71
- Cavalier Robert (2011), «The conversational turn in political philosophy”, στο Cavalier, Robert (επιμ.), *Approaching deliberative democracy: Theory and practice*, Πίτσμπουργκ: Carnegie Mellon University Press
- Cohen Jean L. (1996), «Democracy, difference, and the rights of privacy», στο: Benhabib, Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the*

- boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press, pp. 187-217
- Cohen Joshua (1996), «Procedure and substance in deliberative democracy», στο: Benhabib, Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press, pp. 95-119
- Crouch Colin (2006), *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα: Εκκρεμές
- Dahl Robert (1989), *Democracy and its Critics*, Νιου Χέιβεν: Yale University Press
- Dahl Robert (1998), *On Democracy*, , Νιου Χέιβεν: Yale University Press
- Dahl Robert (2000), *Polyarchy: participation and opposition*, Νιου Χέιβεν / Λονδίνο: Yale University Press
- Dasgupta Partha και Maskin Eric (1999), «Democracy and other goods”, στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (eds.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, pp. 69--90
- Derrida Jacques (1992), *Das andere Kap. Die vertagte Demokratie - Zwei Essays zu Europa*, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Dörre Klaus (2021), *Ακροδεξιά ανταρσία και αριστερή πολιτική. Η εργατική τάξη στο βοναπαρτικό κράτος*, Αθήνα: Νήσος
- Dryzek John S. (2000), *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Οξφόρδη: Oxford University Press
- Dunn John (1999), «Democracy and development”, στο Shapiro Ian and Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Dunn John (2005), *Setting the People Free: The Story of Democracy*, Λονδίνο: Atlantic Books
- Dunn, John (2014), *Breaking Democracy's Spell*, Νιου Χέιβεν / Λονδίνο: Yale University Press
- Dunn John (1994), *Democracy: The Unfinished Journey*, Οξφόρδη: Oxford University Press
- Dworkin Ronald (2008), *Is Democracy Possible Here?: Principles for a New Political Debate*, Πρίνστον: Princeton University Press

- Ehrenberg John (1992), *The dictatorship of the proletariat: Marxism's theory of socialist democracy*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Routledge
- Eribon Didier (2020), *Επιστροφή στη Ρενς*, Αθήνα: Νήσος
- Flathman Richard E. (1989), *Toward a Liberalism*, Ίθακα: Cornell University Press
- Flathman Richard E. (2003), *Freedom and Its Conditions: Discipline, Autonomy, and Resistance*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Routledge
- Flathman Richard E. (2005), *Pluralism and Liberal Democracy*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press
- Fraser Nancy (1996), «Gender equality and the welfare state: A postindustrial thought experiment», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Fung Archon και Olin Wright Erik (2003), *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*, Λονδίνο: Verso
- Gagnon Jean-Paul κ.ά.. (2018), «What is Populism? Who is the Populist?», *Democratic Theory* 5.2
- Gould Carol C. (1996), «Diversity and democracy: Representing differences», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Green Jeffrey Edward (2010), *The eyes of the people: Democracy in the age of spectatorship*, Οξφόρδη: Oxford University Press
- Gutman Amy και Thompson Dennis (1996), *Democracy and Disagreement*, Κέμπριτζ (Μασ.): Harvard University Press
- Gutmann Amy και Thompson Dennis (2004), *Why Deliberative Democracy?* , Πρίνστον: Princeton University Press
- Habermas Jürgen (1986), «Sovereignty and the Fuhrerdemokratie», *Times Literary Supplement* 1053+
- Habermas, Jürgen (1996α), *Faktizität und Geltung*, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Habermas Jürgen (1996β), «Drei normative Modelle der Demokratie» στο *Die Einbeziehung des Anderen: Studien zur politischen Theorie*, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Habermas Jürgen (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα: Νήσος.

- Habermas Jürgen (2003), «Νομιμοποίηση μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο, *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, Αθήνα: Πόλις.
- Habermas Jürgen (2008), «Hat die Demokratie noch eine epistemische Dimension? Empirische Forschung und normative Theorie», *SoFid* 2008/2
- Hansen Morgens Herman (1993), *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Οξφόρδη: Blackwell
- Hansen Morgens Herman (2007), *Αρχαία ελληνική και σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα
- Hart Gillian (2019), «From Authoritarian to Left Populism? Reframing Debates», *The South Atlantic Quarterly* 118:2
- Held David (2006), *Models of Democracy*, Κέμπριτζ: Polity Press
- Hendriks Frank (2010), *Vital democracy: a theory of democracy in action*, Οξφόρδη: Oxford University Press
- Hirst Paul (1994), *Associative Democracy: New Forms of economic and social governance*, Κέμπριτζ: Polity Press
- Honig Bonnie (1996), «Difference, dilemmas, and the politics of home», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Honig, Bonnie (2009), *Emergency politics: Paradox, law, democracy*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Horkheimer Max κ.ά. (1936), *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Παρίσι: Librairie Félix Alcan
- Huntington Samuel P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Νόρμαν: University of Oklahoma Press,
- Kalyvas Andreas (2008), *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, Hannah Arendt*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press
- Kean John (2009), *The life and death of democracy*, Νέα Υόρκη: W.W. Norton
- Kiss Elizabeth (1999), «Democracy and the politics of recognition», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Edges*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press

Kohler Georg (2012), «Zauberbeeren und die Volksherrschaft», *Studia Philosophica*

71

Κουζέλης Γεράσιμος (2014), *Φασισμός και δημοκρατία*, Αθήνα: Νήσος

Kymlicka Will (2005), *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Αθήνα: Πόλις

Lefort Claude (1988), *Democracy and political theory*, Μινεάπολη: University of Minnesota Press

Levi Margaret (1999), «Death and taxes: extractive equality and the development of democratic institutions”, στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press

Lucardie Paul (2012), *Democratic Extremism in Theory and Practice. All Power to the People*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Routledge

Macpherson Crawford Brough (1973), *Democratic Theory: Essays in retrieval*, Οξφόρδη: Clarendon Press

Máiz Ramón (2011), *Inner Frontier: The Place of Nation in the Political Theory of Democracy and Federalism*, Βρυξέλλες: Peter Lang

Manin Bernard (1997), *The Principles of Representative Government*, Κέιμπριτζ Cambridge University Press

Mansbridge Jane (1996), «Using power / fighting power: The polity», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press

Marchart Oliver (2007), *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press

McGann Anthony (2006), *The Logic of Democracy*, Ανν Άρμπορ: University of Michigan Press

Meyer Thomas (2005), *Theorie der sozialen Demokratie*, Βισμπάντεν: VS

Michelsen Danny και Walter Franz (2014), «Populismus: eine „Ideologie der Demokratie“?» *Zeitschrift für Politikwissenschaft* 24. 1-2

Mouffe Chantal (2002), *The Democratic Paradox*, Λονδίνο: Verso.

Mouffe Chantal (2005), *The return of the political*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη: Verso

Mouffe Chantal (2013), *Agonistics. Thinking the world politically*, Λονδίνο / Νέα Υόρκη: Verso

- Mouffe Chantal (2018), *For a Left Populism*, Λονδίνο: Verso
- Nancy Jean – Luc (2013), «Πεπερασμένη και άπειρη δημοκρατία» στο Agamben Giorgio κ.ά. (2013), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*, Αθήνα: Πατάκης
- Nancy Jean – Luc (2017), *Η αλήθεια της δημοκρατίας*, Αθήνα: Πλέθρον
- Rawls John (1995), «Reply to Habermas», *Journal of Philosophy* XCII
- Perels Joachim (2014), «Europäische Wirtschaftskrise und Demokratie», *Gegenblende*
- Pettit Philip (1999), «Republican freedom and contestatory democratization», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press
- Pettit Philip (2005), «The domination complaint», στο Williams Melissa S. και Macedo Stephen (επιμ.), *Political exclusion and domination*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Νέα Υόρκη University Press
- Pettit Philip (2007), *Θεωρία της ελευθερίας, Από την ψυχολογία στην πολιτική της δράσης*, Αθήνα: Πόλις
- Pettit Philip (2012), *On the People's Terms. A Republican Theory and Model of Democracy*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press
- Piketty Thomas (2020), *Kapital und Ideologie*, Μόναχο: Beck
- Przeworski Adam (1999), «Minimalist conception of democracy: a defense», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press
- Rancière Jacques (2002), *Das Unvernehmen: Politik und Philosophie*, Φραγκφούρτη: Suhrkamp
- Rancière Jacques (2008), *Ο αδαής δάσκαλος*, Αθήνα: Νήσος
- Rancière Jacques (2010α), *Το μίσος για τη δημοκρατία. Πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση*, Αθήνα: Πεδίο
- Rancière Jacques (2010β), «Der Rassismus geht von oben aus», *Analyse & Kritik* 555.
- Rancière Jacques (2013), «Οι δημοκρατίες ενάντια στη δημοκρατία», στο Agamben Giorgio κ.ά. (2013), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία;*, Αθήνα: Πατάκης
- Rawls John (2001), *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Αθήνα: Πόλις
- Rawls John (2017) *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Μεταίχμιο,

- Rawls John (2001), *Justice as Fairness: A Restatement*, Καίμπριτζ, Μασ.: Harvard University Press
- Roemer John E. (1999), «Does democracy engender justice», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Rosanvallon Pierre (2008), *Counter-Democracy; Politics in an Age of Distrust*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Ross Daniel (2006), «Democracy, Authority, Narcissism: From Agamben to Stiegler», *Contretemps* 74
- Rostbøll Christian F. (2008), *Deliberative Freedom. Deliberative Democracy as Critical Theory*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press
- Ρουσσώ Ζαν-Ζακ. (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Αθήνα: Πόλις.
- Sartori Giovanni (1987), *The theory of democracy revisited*, Νιου Τζέρσι: Chatham House Publishers
- Schoolman Morton (2001), *Reason and horror: critical theory, democracy, and aesthetic individuality*, Νέα Υόρκη / Λονδίνο: Routledge
- Schmitt Carl. (1923). *Die geistgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Βερολίνο: Duncker and Humblot
- Schumpeter, Joseph A. (1984), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Νέα Υόρκη: Harper Torchbooks
- Shapiro Ian (1996), *Democracy's Place*, Ίθακα: Cornell University Press
- Shapiro Ian (1999) «Group aspirations and democratic politics», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Edges*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (1999), «Promises and disappointments: Reconsidering democracy's value», στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Streeck Wolfgang (2011), «The Crisis of Democratic Capitalism», *New Left Review* 71
- Streeck Wolfgang (2012), «Das Ende der Nachkriegsdemokratie», *Süddeutsche Zeitung* 27.7.2012
- Streeck Wolfgang (2013), *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen*

- Kapitalismus. Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2012*, Βερολίνο: Suhrkamp
- Taguieff Pierre-André (2012), *Le nouveau national-populisme*, Παρίσι: CNRS Éditions
- Tilly Charles (1990), *Coercion, Capital and European States*, Κέιμπριτζ (Μας): Blackwell
- Tilly Charles (2011), *Δημοκρατία*, Αθήνα: Gutenberg
- Tocqueville Alexis de (2008), *Η δημοκρατία στην Αμερική*, Αθήνα: Στοχαστής
- Todorov Tzvetan (2012), *Les ennemis intimes de la démocratie*, Παρίσι: Éditions Robert Laffont
- Tully James Hamilton (2008), *Public Philosophy in a New Key*, τόμος I: *Democracy and Civic Freedom*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press,
- Urbatini Nadia (2006), *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, Σικάγο: The University of Chicago Press
- Wenman Mark (2013), *Agonistic democracy: Constituent power in the era of globalisation*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Willke Helmut και Willke Gerhard (2012) *Political Governance of Capitalism: A Reassessment Beyond the Global Crisis*. Τσέλτεναμ: Edward Elgar Publishing
- Wolin Sheldon S. (1996), «Fugitive democracy», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Young Iris Marion (1996), «Communication and the other: Beyond deliberative democracy», στο: Benhabib Seyla (επιμ.), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*, Πρίνστον: Princeton University Press
- Young, Iris Marion (1999), «State, civil society, and social justice”, στο Shapiro Ian και Hacker-Cordón Casiano (επιμ.), *Democracy's Values*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press
- Young Iris Marion (2002), *Inclusion and Democracy*, Οξφόρδη: Oxford University Press